

Webrecensie BMGN 126:2 (2011)

Nooijen, Annemarie, *'Unserm grossen Bekker ein Denkmal'? Balthasar Bekkers Betoverde Weereld in den deutschen Landen zwischen Orthodoxie und Aufklärung* (Dissertatie Nijmegen 2009, Studien zur Geschichte und Kultur Nordeuropas 20; Münster [etc.]: Waxmann, 2009, 514 blz., ISBN 978 3 8309 2225 6).

‘Een aanklacht van toverij dient behoedzaam in behandeling te worden genomen. Maar als er voor het aangerichte kwaad werkelijk geen natuurlijke oorzaak te vinden is en als de beklagde kennelijk niet gestoord of zwakzinnig is, moet er worden uitgegaan van een pact met de duivel. Omdat er aan die voorwaarden voldaan was, is het rechtscollege waar ik deel van uitmaak akkoord gegaan met het doodvonnis over een soldaat.’ Zo ongeveer schrijft de Pruisische jurist Wilhelm Hiëronymus Brückner (1656-1736) in een studie over tovenaars en toverkunsten uit 1712 (232). Hij verdedigt daarin, aldus de auteur van het hier besproken boek, een voor die tijd gematigd, ‘verlicht’ standpunt. Toverij bestaat en dient bestraft te worden, maar eerst moeten alle andere mogelijkheden worden uitgesloten. Tegelijkertijd distantieert Brückner zich dan ook uitdrukkelijk van de opvatting van ‘de atheïst Bekker’ en anderen, die de mogelijkheid van toverij en de werking van boze geesten geheel uitsloten.

De uitval van Brückner biedt een duidelijke illustratie van de manier waarop er (en niet alleen in Duitsland) gereageerd werd op een van de meest geruchtmakende boeken uit de zeventiende eeuw, Balthasar Bekkers *De Betoverde Weereld* (vier delen, 1691-1693). Het boek, recent weer in de belangstelling dankzij onder meer de studies van Peter Gay en Jonathan Israel, zal hier nauwelijks introductie behoeven. Bekker beoogt niets minder dan de volledige uitroeiing van het geloof in heksen en demonen, en bestrijdt het door met een overvloed aan argumenten en voorbeelden duidelijk te maken dat de duivel en andere boze geesten geen invloed op mensen kunnen uitoefenen, en dat ook nooit hebben gedaan. Voor alle ‘duistere’ zaken bestaan natuurlijke oorzaken. Ook wat de bijbel zegt over het optreden van geesten en engelen kan niet letterlijk genomen worden: de Heilige Geest, zo betoogt Bekker, bedient zich in zulke gevallen van beeldspraak om de toenmalige lezers tegemoet te komen.

Bekker stierf al in 1698, maar de echo's van zijn boek bleven nog lang nagalmen, vooral in Duitsland, waar al meteen in 1693 een vertaling verscheen. De studie van Nooijen is een zorgvuldig gedocumenteerde analyse van de debatten over Bekker die daar tussen 1693 en 1781, toen een tweede vertaling verscheen, gevoerd werden. Daarbij gaat het Nooijen niet alleen om het registreren van de standpunten van voor- en tegenstanders, maar vooral ook om het blootleggen van de denkkaders van waaruit door de betrokken partijen werd geredeneerd, wat ons een stuk verder brengt dan het globale en algauw wat karikaturale beeld 'Verlichting' contra 'Orthodoxie'. Bekker zelf was, zoals tegenwoordig ook wel algemeen wordt erkend, zeker geen atheïst. Wat hij en velen van zijn medestanders nastreefden was zuivering van het geloof en bevrijding van de gelovigen van vooroordelen.

Voor Bekker was de 'nieuwe filosofie' van Descartes een grote inspiratiebron. Het bestrijden van 'vooroordelen' stond bij hem centraal. Maar wat is een vooroordeel en wat is een geloofswaarheid? Het boeiende van deze studie is dat alle visies aan bod komen: die van Bekker zelf, de radicale bestrijder van bijgeloof die tegelijk geen 'radicaal' wilde zijn, en die van zijn mede- en tegenstanders, die ook elk hun eigen positie bepaalden 'tussen orthodoxie en Aufklärung'. Waar Bekker elke referentie naar duivel, demonen en engelen wilde opvatten als beeldspraak, konden anderen juist dat uitgangspunt proberen te ontmaskeren als een voorbeeld van een vooroordeel. Alleen al daaraan valt te zien hoe de nieuwe wetenschappelijke methode ook binnen de orthodoxie een plaats kon hebben, die dan ook beslist geen monolithisch blok vormde. Wel waren de meeste auteurs er direct na het verschijnen van Bekkers boek over eens dat zijn opvattingen onacceptabele consequenties zouden hebben. Waar Bekker het bestaan van zelfstandig opererende geesten praktisch ontkent, bracht hem dat voor velen onvermijdelijk in het kamp van 'materialisten' als Hobbes, die de geest slechts zag als functie van het lichaam, en Spinoza. En als destijds de namen van Hobbes en Spinoza vielen, was het verdict 'atheïsme' niet ver.

Zo gold *De Betoverde Weereld*, in Duitsland net zo goed als in de Nederlanden, voor velen als een gevaarlijk boek en kon Bekker worden weggezet als 'duivelsloochenaar'. Het is, zo gezien, niet erg aannemelijk dat zijn boek in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de verdwijning van de heksenprocessen in Duitsland na 1720, maar dat zijn vragen die in deze studie eigenlijk buiten beeld blijven. Toen het vanaf ongeveer 1750 opnieuw de aandacht trok van verlichte theologen was de situatie heel anders. Het debat ging toen niet meer over het gevaar van Bekkers boodschap, maar over wat zijn

boek nog kon betekenen voor een theologie die een modern, verlicht christendom voorstond, waar vroomheid was verbonden met rationaliteit en waar de duivel werd gezien als het kwaad *in* de mens. Voor dit meer vaktheologische debat bleek *De betoverde Weereld* nog veel te bieden te hebben, en in 1781 verscheen een nieuwe vertaling, nu niet meer als ‘schotschrift’, maar als een monument voor een denker die de wereld had bevrijd van bijgeloof.

Dit is een bijzonder rijk boek over geleerden, geleerde discussies en geleerdentwisten, bedoeld ook voor een geleerd publiek, dat bijvoorbeeld niet terugschrikt voor onvertaalde Latijnse citaten. Wie een helder beeld wil krijgen van Bekkers niet geheel onproblematische cartesianisme, en van de vaak al even moeizame positiebepaling van voor- en tegenstanders daarvan, kan dit boek als een aanwinst beschouwen. De barre realiteit van de heksenwaan in de Duitse landen in het begin van de achttiende eeuw, die de achtergrond vormde van al die debatten en die ze hun actualiteit en felheid gaf, blijft daarbij wel goeddeels buiten beeld, net als – ik wees er al op – de feitelijke rol die Bekkers boek speelde bij het verdwijnen van de heksenprocessen. ‘Duits bijgeloof verdween dankzij Nederlandse dominee’ lees ik als kop boven een aankondiging van deze studie op de site ‘katholieknederland.nl’, maar dat haal ik er toch echt niet uit.

Ton van Strien, Vrije Universiteit Amsterdam

Webrecensie BMGN – LCHR 126:3 (2011)

Roon, Marike van, **Goud, zilver & zijde. Katholiek textiel in Nederland 1830-1965** (Zutphen: Walburg Pers, 2010, 399 blz., ISBN 978 90 5730 642 6); Noordwijk, Bernard van, **De erfenis van Kortjakje. 250 Jaar boekjes vol zilverwerk** (Kampen: Kok, 2009, 223 blz., ISBN 978 90 4351 680 8); Schade van Westrum, Lia, **Oud-katholieke kerken. Drie eeuwen verborgen erfgoed van een eigenzinnige geloofsgemeenschap** (Zutphen: Walburg Pers, 2010, 192 blz., ISBN 978 90 5730 667 9).

Terwijl kloosters en kerken sluiten en soms zelfs worden gesloopt – alsof de zestiende eeuw is herleefd – raakt het roerend kerkelijk erfgoed op drift. Er is regelgeving voor deze situaties, maar op het terrein van de liturgische gewaden is er een overvloed aan materiaal. De dissertatie *Goud, zilver & zijde* van Marike van Roon is niet alleen een uitstekende chronologische geschiedenis van het katholieke liturgische gewaad van 1830 tot 1965, het werk kan tevens een leidraad zijn bij de selectie van wat bewaard zou moeten worden. Als eerste wetenschapper heeft de promovenda de productie van kazuifels, koorkappen, dalmatieken, tunieken en andere kledingstukken opgespoord en deze een plek gegeven in de ontwikkeling van deze gewaden in Nederland. Zij ging op zoek naar de borduurateliers, de firma's, de ontwerpers, de kunstenaars, de wetenschappers en de theoretici. Zij haalde uit de archieven gecombineerd met de stilistische vergelijking van de kledingstukken in haar 399 pagina's tellende, rijk geïllustreerde boek op een groot formaat (28,5 x 22,5 cm) vele namen te voorschijn. Zo kon zij lijnen trekken.

Haar onderzoek vangt aan met de eerste helft van de negentiende eeuw wanneer de Nederlandse katholieke kerk nog geen bisschoppen heeft. De oriëntatie is dan op België en Frankrijk. De stijl is neobarok. Veel hoog opgewerkt goudborduursel siert de gewaden voor de eredienst. Nadat in 1853 paus Pius IX in Nederland bisschoppen benoemde, zien we onder invloed van jonge geestelijken de accenten verschuiven naar Duitsland, vooral het Rijnland. Er ontstaan eigen naai- en borduurateliers, waardoor import van katholieke gewaden zeldzaam wordt. We ontwaren dan in de twintigste eeuw een bloeiende tak van rooms-katholieke kunstnijverheid. Ieder kerkgebouw – en er werden er nogal wat gebouwd – krijgt hele sets gewaden in de zes liturgische kleuren: wit, rood, paars, groen, zwart (en in rijkere kerken roze dat slechts twee keer per jaar werd